

ինչուան կը պատմեն ալ որ հարաւային Մերիկոյ մէջ Հնդիկները մէկ լեռնէն մէկալ լեռը օդային հաղորդակցութիւններ ըրած են՝ քանի որ դեռ Եւրոպացիք առկախեալ կամուրջ չինելու առուեստը չէին գիտեր։ Մերիկա այս տեսակ հաղորդակցութիւնները փրսիաթներով կ'ընեն, զորոնք ծառերու կեղւններէ շինած երկայն չուաններով կ'ամրացնեն։ Ար և իցէ պզտի քամի մ'ալ զասոնք կը շարժէ, որոնք իրենց մեծ երկայնութեամբը այնպիսի ծռութիւն մը կ'առնեն, որ մարդուս անհաւատարի կ'երեւայ թէ կարենայ վրայէն անցնուիլ։ Ի վերայ այսր ամենայնի Հնդիկք զարմանալի երազութեամբ մը աս կամուրջներուն վրայէն կ'անցնին, թէպէտ և ամէն մէկ քայլ առած ատեննին այնպէս կը ճօճի կամուրջը, որ մինչև երկու ծայրերէն ալ կ'իմացուի։ Ետ դժուարին բան է որ եւրոպացի մը սիրտ ընէ այնպիսի անկայուն յենարանի մը իր կեանքը հաւտալու։ որովհետև ոչ չուան կայ, ոչ բռնելու տեղ մը, որուն սխալ քայլ մը առած ատեն կարենայ մարդ ապաւինիլ։ և թէ որ մեծ վարժութիւն մը չունենաս, այն ահագին խորութենէն՝ որուն վրայ որ կախուած է կամուրջը, գլուխդ պտրտելն ու գահալիժիժ մէկ կ'ըլլայ։ — Իրաւ որ ասոնք են արժանի Սաքանայի Կամուրջ ըսուելու, որոնց առջև վտանգի կողմանէ Օւիցերիինները բան չեն։

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Չինացոց փիլիսոփայութեան վրայ։

Չինացոց փիլիսոփայութեան ծագումը, ինչպէս նաև ուրիշ ամէն արևելեան հին ազգացը՝ իրենց աստուածաբանութեան հետ կապուած է. ուստի նախ իրենց Քինի ըսուած գրոց մէջ կ'երեւայ իրենց փիլիսոփայութիւնը, բայց քան զան աւելի Ի-քինի կամ Փոփոխութեան գիրք ըսուածին մէջ կը տեսնուի,

որն որ գլխաւորաբար բնազանցութեան, բնաբանութեան, և բարոյականի վերայ կը խօսի։ Այս գրքիս ստոյգ հեղինակը չգիտցուիր, բայց իրենք աւանդութեամբ կ'ըսեն թէ Ֆոհի անուամբ առաջին թագաւորն է, Վիսի թուականէն 3,000 տարի առաջ. բայց յաջորդները հետ զհետէ աւելի ընդարձակեցին և կոկեցին, և վերջապէս Կոնփուկիոս իրենց մեծ իմաստասէրը աչքէ անցուց զասիկայ, որուն օրինակն է հիմակուան գործածուածը։ Համառօտիւ մը նշանենք այս Ի-քինի գրքին բնազանցական վարդապետութիւնը։

Եւրոպացի իրաց մէկ գերագոյն սկիզբ մը կը գնէ Դափ-Գի կամ Ամուսիւր անուամբ, որն որ ետքը ետքը Դափ կոչուեցաւ չինացի փիլիսոփաներէն, այսինքն է Բափ, որն որ երկու ձևերով նշանակեցին, զորոնք Ենի և Են կոչէին իրենք. առաջինը կատարելութեց յատկութիւնները կը յայտնէր, իսկ երկրորդը՝ անկատարութեանց։ Եսոնցմէ ալ դարձեալ չորս չորս ձևեր հնարեցին, որոնք երկու այլ և այլ վիճակներ կը ցուցնեն, ուժոյ և տկարութեան։ Այս չորս ձևերն ալ բոլոր երկնային և երկրային բաները կը ներկայացնեն, ու թր եռատառերով՝, որոնցմով համառօտիւ ամէն բաներուն բովանդակիլը կ'ուզեն իմացնել։ Այս երկու գոյացութիւններէն զատ, կան Քայի-Շին կամ պարզ Շին անուամբ ոգիներ, որոնք նախնական Բափն այսինքն Դափն առաջ կուգան։ Եւրոպացի երկու հոգի ունի, մէկը թանձր Բի ըսուածը, յորում է զգալու կարողութիւնը, իսկ միւսը նուրբ Են, յորում է իմացականութիւնը։ Եւրոպացի վախճանի, առաջինը այսինքն

1 Այս Եռատառ (Trigramme) ըսածները տեսակ մը խորհրդատառեր են, երեք երեք տողով, և իւրաքանչիւր տողը երկերկու գծով ձևացած, մէկը ամբողջ, մէկը մէջտեղէն երկու բաժնուած. այս գծերուն այլ և այլ կերպ ետև առաջ փոփոխութիւն տալով ու թր եռատառ ձևացուցեր էր Ֆոհի։ Ասոնցմով չինացիք երկ թուաբանութեան երկակաց համագրութեան (Système Binaire) ծածկագրութիւնը, որուն վրայ առանձին յօդուածով տեղեկութիւն կու տանք ընթերցողաց։

Բի 'ի հող կը դառնայ, ուսկից որ ելած էր, իսկ միւսը որ էր Են՝ երկինք կը թռչի ուսկից որ իջած էր և Շէն կը ձևանայ, այսինքն ոգի մը : Ի-քինկի բարոյականը հիմնած է այս սկզբանս վրայ՝ որ մարդ պէտք է նմանի երկնային Բանին, որն որ փառաւոր և լուսաւոր ըլլալով մինչև յերկիր կ'իջնայ, որպէս զի մարդիկ անով կարենան առ նա վերանալ : Իսկ Ի-քինկի վարդապետութիւններէն կը հասկընանք որ շինացիք սկզբնէն հետէ ունեցեր են գերագոյն էակի մը գաղափար . նոյնպէս հոգւոյ և աւոր անմահութեանը, և բարեաց և չարեաց հատուցման : Եւ թէպէտ այս հիմնական ճշմարտութիւններս ճանչցան, բայց չեղան իրենց մէջ երևելի փիլիսոփայք, անոր համար ալ բնազանցութեան մէջ չգարգացան . ինչուան Վրիստոսի թուականէն վեց դար առաջ, երբ բոլորովին գեղծմունքներով մարդկութենէ ինկեր էին, ելան երկու փիլիսոփայք Լաո-չու և Վրոնկ-Ֆու-ցէ (Λαόνικος-Φωκός) անուամբ, որոնք ժողովուրդէան բարուց ապականութեան դէմը առնել ուզելով՝ այլ և այլ ճամբով օրէնքներ դրին . և դպրոցներ կանգնելով շատ աշակերտներ հանեցին . բայց Լաո-չուին ազգեցութիւն Վրոնկիոսի չափ չեղաւ, որովհետեւ ինքը բնազանցական տեսութեանց աւելի ուշ կը դնէր . իսկ Վրոնկիոս բարոյական և քաղաքական փիլիսոփայութեան վարժապետութիւն կ'ընէր, որոնք ժողովուրդը դիւրաւ հասկընալով, աւելի ծաւալեցաւ իր վարդապետութիւնը : Իսկ երկու երևելի փիլիսոփայից վարդապետութիւնները դնենք հոս համառօտիւ :

Լաո-չու շինաց հուբէնք գաւառը ծնած է Վրիստոսէ 604 տարի առաջ, և Վառ-դէս-քինկ անուամբ, և կամ որ նոյն է, Վիրք գերագոյն բանի և ճշմարտութեան ըստած գիրք մը շինեց ու թսուէ և մի գլուխ բաժնած . որուն մէջ այս հետեւեալ վարդապետութիւնս կը բովանդակէ : — Իրաց առաջին պատճառն է, գերագոյն, յաւիտենական, բացարձակ, մտաւոր, Դաո ըստած, այսինքն է

Բան, որ է անսահման և յինքենէ : Վառն անմարմին է, բայց արտաքսապէս մարմնաւոր առարկայից ձեռքովը կ'իմացուի : Բանէն առաջ եկաւ մէկը, մէկէն ալ երկուքը, երկուքէն երեքը, իսկ երեքէն ամենայն ինչ : Ի՞նչ է ընդհանուր հոգի մը կ'ենթադրէ, ուսկից որ ուրիշ մասնականները առաջ կու գան . և բարի արանց հոգիքը այս կեանքէս ելլալէն վերջը՝ դարձեալ առ նա պիտի դառնան . և այսպէս երկու սկիզբ կը դնէ, իմացականութիւն և նիւթ : Եւ ըստ Ի-քինկի վարդապետութեանը հոգին երկու կը բաժնէ, մէկը թանձր, իսկ մէկալը նուրբ : Բայց մասնաւորապէս հետաքննութեան արժանին այս է՝ որ կ'երեւայ թէ ամենասուրբ Երրորդութե համար ըսած ըլլայ այս խօսքս . “ Ինկայ որուն կընայիք և չէք տեսնար՝ Ի կը կոչուի . իսկ այն որուն մօտիկ կ'ընէք և չէք լսեր, Հի կը կոչուի . իսկ զոր կը փնտռէք և չէք գտնար՝ Հի կը կոչուի . երեք էակներ են՝ անհասանելիք մտաց, որոնք իրարու հետ միացեալ մէկ էակ մը կը կացունեն ” : Եւ այսին կը տեսնանք որ այս բառիս մէջ եբրայական օրօր (עֶזְרָא) բառին հետ խիստ շատ նմանութիւն կայ . և իրեն Վառ ըսածը ըստ նիւթական կազմութեանն ալ նայելով յունաց (Θεός), լատին (Deus) և իրմէ ելած նոր լեզուաց բառերուն նման է, որ Իստուած ըսել է : Լաո-չուին վարդապետութիւնը իրեն շատ մասանցը մէջ նման է յունական վարդապետութեան և մասնաւորապէս Պիլաթորասի և Պլատոնի վարդապետութեանցը . և ինքը Պլատոնէն առաջ Թադէսի և Պիլաթորասի ժամանակները կը փայլէր շինաց մէջ : Բայց թէ արդեօք այս նմանութիւնը ուսկից առաջ կու գայ, հաւանական կ'երեւայ որ այս վարդապետութիւնները մէկ հասարակաց հին աղբիւրէ մը առած ըլլան : Իսկ է ահաւասիկ Լաո-չուին վարդապետութեան ծուծը :

Իսկ Վրոնկիոս շինկ-թունկ ըստած գաւառը ծնած է Վրիստոսէ 551 տարի առաջ և Լաո-չուի ծննդե-

նէն 53 տարի վերջը . իր ազգին Վինկ ըստած կրօնական գրքերը կարգի դրած . բայ ասկէց ուրիշ քանի մը բարոյական և քաղաքական գրքերու ալ հեղինակ կրնայ ըսուիլ, զորոնք թէպէտ և իր աշակերտները հաւաքել և գրի անցուցեր են , բայց բոլոր իր վարդապետութիւնն են , զորոնք դպրոցին մէջ անոնց կը սովորեցնէր : Կոնփուկիոսի բարոյականին հիմունքն է , պարտք առ կատարելութիւն . և այս պարտքը երեք դաս կը բաժնէ . Ա . ջանալ որչափ որ կարելի է մարդու մտաց բարոյական կարողութիւնը մաքրել , որն որ իր բողբոջելու ժամանակը թէ որ անխնամ թողուի՝ կը քերէ կը խոպանանայ : Բ . Ի սպարել ժողովուրդը , հազորդելով անոր այն ամենայն բարոյական ճշմարտութիւնները որ մէկ մշակեալ միտք մը կրնայ պայծառ ճանչնալ , ու կը թելով քաղաքականացնել : Վասն զի հասարակ ժողովուրդը թշուառութեանց և կրից մէջ թաթխուած ըլլալով , ինքի մէջ չկրնար այն ճշմարտութիւնները գտնալ : Գ . Վերագոյն բարւոյն հասցնել զանիկայ , այսինքն է որչափ որ կարելի է կատարելագործել մարդկային բնութիւնը , որպէս զի իր յատուկ վերջի վախճանին կարենայ հասնիլ : Եւ այս սկզբամբ Ի-քի կամ Ի-քինկ անուամբ գիրք մը շինած է , որուն մէջ ամէն առտիճանի մարդկանց պարտքը կը նշանէ : Երեսմէ ոմանք խիստ ընտիր են , ինչպէս որդւոց առ ծնողս ունեցած պարտքը , զխաւորաց յարգութեան վրայ գրածը : Երեսմէ Ի-քինկի մէջ կան շատ խելացի բարոյական առածներ ալ : Բայց Երեսմէ և ուրիշ մատենագիրք կը հաստատեն՝ որ ինքը Երեսմէոյ գոյութիւնը ճանցած չըլլայ : Վասն զի Կոնփուկիոս իրեն բնաբանութեանը մէջ կը պնդէ որ ոչնչութենէ բան առաջ չգար և թէ նիւթը միշտ կար , և պատճառը կամ թէ ըսենք իրաց սկիզբը իրենց հետ մէկ տեղ է . որով զնիւթը կ'ենթադրէ յաւիտենական ինքն յիւքենէ . փոխանակ իրաց սկզբանը պատճառը աւելի գերագոյն էակի մը ըն-

ծայելու , նիւթին հետ մէկ կը գնէ , և ասանկով բոլոր Երեսմէոյ ստորագիւրքը , իր յաւիտենական , անվախճան , անբաժանելի , անսահման , ամենակարող և յամենայնի ըլլալը՝ նիւթոյն սկզբանը կու տայ : Իսկ հոգւոյ վրայ նոյնպէս ըստ Ի-քինկի վարդապետութեանը ինքն ալ երկու կը բաժնէ : Իր փիլիսոփայութեան մէջ դարձեալ մահ բառը ամենեւին չըկայ , ինչպէս նաև բոլոր Չինացիք ալ չեն գործածեր , վասն զի իրենք կ'ըսեն թէ մարդս չվախճանիր , այլ՝ իր ընտանեաց քովը կ'երթայ :

Բոլոր իրեն վարդապետութեանցը մէկ մասնաւորութիւնն ալ աս է , որ ընտանեաց օրէնքը՝ հասարակաց օրէնք կը սեպէ : Երեսմէ ինչպէս որ որդին իր հօրը իշխանութեանը տակն է և անոր հըրամանէն դուրս չկրնար ելլալ , այսպէս բոլոր հպատակները իրենց իշխանին . որով զամենքը ծանր հպատակութեան տակ կը ձգէ : Երեսմէ թէպէտ շատ կողմանէ իր այս վարդապետութիւնը գեղեցիկ է , բայց խիստ մեծ պակասութիւն ալ կայ մէջը , որն որ այն լայնածաւալ տեղութեանը , որուն ինքն օրէնսդիր է՝ մեծամեծ դժբաղդութեանց պատճառեղաւ . որովհետեւ ինքը բոլորովին կը շփոթէ քաղաքական ընկերութիւնը ընտանեկանին հետ , յորում հայրը ամենուն կը հրամայէ և ամենքը իր կամքէն դուրս չեն կրնար ելլալ : Եւ այս շփոթութիւնը որ Չինացւոց սկզբունք եղած է , կ'արգելու բոլորովին իրենց որ և իցէ բանաստի և ազատ մտածութիւն գործածելը . որովհետեւ հարկադրեալ են պարզ հպատակութիւն ընել իրենց մեծերուն , և իրենց կողմանէ ամենեւին խելք չընենցնել : Եւ աս է ահա Չինացւոց դանդաղութեան պատճառը , որ այնչափ դարէ ի վեր ինչուան այսօր չեն զարգացած :

Եւսոցին և Կոնփուկիոսի դպրոցները իրենց մահուանէ վերջն ալ առանց իրարու հետ շփոթելու առաջ կ'եր-

1 Այս փիլիսոփայիս վարքը և քանի մը առածները կրնան ընթերցողք Բազմավէպիս 2 . տարւոյն մէջ գտնալ :

Թային, բայց երկրորդինը աւելի կերպով մը զարգացաւ և ծաւալեցաւ ինչպէս որ ըսինք, Թէ՛ իր վարդապետութեանը բարոյական և քաղաքական ըլլալուն և Թէ՛ մեծանուն վարժապետներ իրենց յաջորդ ունենալուն պատճառաւ, որոնց մէջ երեւելի և հնագոյնները հոս մէջ մը յիշատակելը պատշաճ է։ — Վախ Չինկ-չի 505^{էն} ծնած՝ Վոնփուկիոսի սիրելի և յառաջագէտ աշակերտներէն մէկն էր, որն որ անոր վարդապետութիւնը գիր անցուց։ Վոյնպէս Չի-չի Վոնփուկիոսի եղբորորդին 515^{էն} ծնած, արժանաւոր յաջորդ եղաւ իր հօրեղբորը և ինքն ալ նոյնպէս անոր անգիր վարդապետութիւնները շարադրեց։

Բայց յետ Վոնփուկիոսի Չինաց ամենէն հռչակաւոր բարոյախօս փիլիսոփայն է Սինկ-չու (Սենչիոյ), որն որ Շուփոքրիկ Թագաւորութեան, Չէն-դունկ գաւառը ծնած էր չորրորդ դարուն սկիզբը յառաջ քան Վրիստոս՝ որ էր աշակերտ Չի-չիին և ինքը այն ատեններ կը ծաղկէր Չինի մէջ, երբ Յունաստան Սկրատ, Պլատոն, Վլասենոփոն և Վրիստոտէլ։ Ինքն ալ նոր դպրոցներ հաստատեց և կը ջանար որ բոլոր Չինները միայն իր վարդապետութիւնը ընդունին և կը սովորեցնէր Ժողովրդեան նախ աստուածային իրաւունքները և ետքը Թագաւորաց իրաւունք։ Նոյնպէս Թագաւորաց ալ կը սովորեցնէր որ շատ չճանրանան Ժողովրդեան վրայ և իրենց անսահման իշխանութեանը սանձ դրնեն և Թէպէտ ինքն ալ վերի ըսած հպատակութիւնն իսկ կը պահանջէր ամենէն, բայց քիչ մը աւելի բարեխառնելով՝ բռնաւոր և ինքնահաճոյ կամաց ալ օրէնքներ դրաւ։ Իր գրուածքն է իրենց Վինկ կրօնական գրոց չորրորդ հատորը, և դարձեալ Վոնփուկիոսի վարդապետութիւնները աւելի պերճ ոճի վերածեց։

Իսոնք են ահաւասիկ իրենց ամենէն երեւելի իմաստասէրները։ Բայց Թէ որ ուզենանք ընդհանուր աչքով մը Չինաց քաղաքական ընթացքը և իրենց բնաւորութիւնը քննել, իմանալու համար

Թէ ինչ աստիճանի արդեօք ծաղկած էր փիլիսոփայութիւնը այն ազգին մէջ, կը գտնանք որ ՚ի բնութենէ վեր ՚ի վերոյ քննող են և բան մը դիտելու, զննելու ամենեւին չեն սովորած, որով անհնար է որ փիլիսոփայութիւն ունեցած ըլլան, որն որ ընդարձակ և խորին հանձար կ'ուզէ ևս առաւել որ Վոնփուկիոսին օրէնքն ալ կ'արգիլէր իրենց խելք բանեցնելը։ Արտեսնանք ևս որ քիչ ատենուան մէջ ելան երկու դաս դպրոցներ բազմութիւ աշակերտներով։ Ու դարձեալ չկրցաւ ազգին փիլիսոփայութիւնը վարդանալ։ Եւ Թէ որ քննենք իրենց պատմութիւնը որ Լաօ-չուի և Վոնփուկիոսի ժամանակները ինչ աստիճանի ապականութեան մէջ Թաթիւում էին, մէկէն իրենց անփիլիսոփայ միտք ունենալը յայտնի կ'երևայ, և Թէ միայն Լաօ-չուի և Վոնփուկիոսի վարդապետութիւնները զիրենք քիչ մը սանձեցին։

Իսկեց ալ յայտնի կ'երևայ դարձեալ որ փիլիսոփայութիւնը այս Ժողովրդեանս բնաւորութեանը այնչափ յարմար չէ։ Վասն զի այն ազգեցութիւնը չըրին ինչ որ պէտք էին ընել Ժողովրդեան քաղաքական կենացը վրայ այս երկու փիլիսոփայից բնազանցական և գործնական վարդապետութիւնները։ Եւ իրենց աշակերտաց մէջէն և ոչ մէկը ելաւ որ իր մեծ հանձարովը անոնց ոճը գերազոյն աստիճանի բարձրացնելով՝ հայեցողական ոճի հասցնէ, ինչպէս որ կրցաւ Յունաստան Սկրատայ աշակերտներէն շատ այնպիսիներ հանել, և նախ անմիջապէս Պլատոնէն սկսեալ։ Վերջապէս ասով կ'ընենք խօսքերն իսկ որ Չինաց փիլիսոփայութեան մէջ մեծ քայլափոխ մը չընե՞նուն, ինչպէս նաեւ իրենց քաղաքականութեանը միշտ նոյն վիճակին մէջ առանց զարգանալու մնալուն պատճառը ուրիշ բանի չենք կրնար տալ, բայց եթէ իրենց դանդաղ և լճացեալ վիճակի մէջ կեցած ըլլալուն Թէ՛ գործքով և Թէ՛ մտքով։ որոնց Լարոպայի ազդու գրգիւրը պէտք է՝ որով այս Թմրութենէն արթննան։